

Vjeran Katunarić¹
profesor u penziji
Univerzitet u Zadru

Originalan naučni rad
UDK 316.2:[316.74:115
316.323.6:316.423.2”18”
Primljen: 1.2.2021
Prihvaćen: 5.4.2021

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2103478K>

(PRE)DUGO DEVETNAESTO STOLJEĆE: KRITIKA LINEARNOG VREMENA I EVOLUCIJE

(Too) long nineteenth century: the critique of linear time and evolution

APSTRAKT: *Linearno vrijeme standardni je termin u nizu znanosti, važan u izučavanju evolucije. U ovom prilogu iznesen je niz kritičkih argumenata u smislu nedostatnosti poimanja linearnog vremena od područja kvantne mehanike preko kozmološke antropije do sociologije vremena s posebnim naglaskom na suvremena društva (Gurvitch). U razmatranju uzroka suvremenih kriza koje dovode u pitanje opstanak liberalnog kapitalizma i demokracije, a prijete i opstanku čovječanstva, kao eksplanatorni okvir predložen je koncept „dugog devetnaestog stoljeća” čija se obilježja recikliraju u sistemu nejednakosti i konflikata na crti društvene klase-nacije-carstva. Kao alternativni koncept vremena predložena je trostruka spirala čiji se tragovi mogu prepoznati kod Simmela, a na eksplicitan način u umjetničkim djelima. Daljnja rasprava o primjenjivosti nelinearnog vremena u teoriji društva vjerojatno bi bila otežana, jer podrazumijeva paradigmatički pomak od novog geocentrizma i principa antropije prema kozmičkim relacijama ljudskog društva, koje se mogu nazrijeti više u hermeneutičkim, nego analitičkim i kritičkim pristupima društvu.*

KLJUČNE RIJEČI: *linearno vrijeme, evolucija, dugo devetnaesto stoljeće, Gurvitch, Simmel, trostruka vremenska spirala, umjetnička djela*

ABSTRACT: *Linear time is a standard term in many sciences and is important in the study of evolution. In this paper, several critical arguments are presented in terms of the notion of linear time from quantum mechanics over cosmological anthropic principle to the sociology of time with special reference to contemporary societies (Gurvitch). In considering the causes of contemporary crises that jeopardize liberal capitalism and democracy, and threaten the survival of humanity, the concept of „long nineteenth century” whose features are recycled in a system of inequality and conflict on the social class-nation-empire line was proposed as an explanatory*

1 vjeran.katunaric@zg.t-com.hr

framework. As an alternative concept of time, a triple spiral has been proposed whose traces can be recognized in Simmel, and in an explicit way in works of art. Further discussion of the applicability of nonlinear time in the theory of society would probably be difficult, as it implies a paradigmatic shift from new geocentrism and the anthropic principle to the cosmic relations of human society, which can be discerned more in hermeneutic than analytical and critical approaches to society.

KEY WORDS: *linear time, evolution, long nineteenth century, Gurvitch, Simmel, triple time helix, artworks*

Uvod

Nedavno sam raspravljao s jednim inteligentnim i blagonaklonim čovjekom o prijetnji drugog rata koji bi po mom mišljenju mogao ozbiljno ugroziti opstanak čovječanstva, te sam primijetio da bi samo jedna nadnacionalna organizacija pružila zaštitu od opasnosti. Potom mi je moj posjetilac, vrlo smireno i staloženo, rekao: „Zbog čega se tako zdušno suprotstavljate nestanku ljudske rase?” (Einstein /1949/ 2009: 3).

Da bismo zaobišli opća mjesta u kritici evolucionizma u društvenim znanostima (usp. Laguens, 2014; Helgesson, 2014), najprije ćemo dati par uvodnih napomena o linearnom vremenu i evoluciji. Treći izraz u naslovu, „(pre)duo devetnaesto stoljeće”, detaljnije ćemo obrazložiti u drugom dijelu članka.

Linearno vrijeme standardni je termin u nizu znanosti, a označava jednosmjerni protok satnog ili mehaničkog vremena. Slično je značenje evolucije, kao razvojno kretanje od jedne do druge vremenske točke, premda u raznim smjerovima, što odgovara Darwinovoj shemi. Tako je vodeći neo-evolucionist u sociologiji, Walter G. Runciman, historizirao Darwinovu shemu, ograničavajući je na desetak hiljada godina povijesti od prvih civilizacija do danas. Tako ističe da su pored razvojnih skokova i krize i slijepa ulice također svojstvene razvoju (Runciman, 1989; 2005; 2006). Međutim, zbog preuzimanja koncepta prirodne selekcije, koja je zasnovana na slučajnosti, kao modela za sociološko poimanje razvoja, Runciman se našao na klizavom terenu. Na primjer, slijepa ulica razvoja suvremenog globalnog društva ne može se, kao ni nacizam,² smatrati ishodom slučajnosti. Ona nije uzrokovana tekućom virusnom pandemijom, nego je rezultat širenja samo-programirajućeg kapitalizma koji više nema ozbiljnu konkurenciju i ponaša se bahato i neodgovorno, izbjegavajući zakonske propise gdje god to može.³

2 Kako to u vezi primjene Darwinove sheme upozoravaju Fracchia i Lewontin, nacizam je, na primjer, bio proizvod političke volje i planiranih akcija u ranom stadiju zapadne demokracije, nipošto rezultat slučajnosti (Fracchia and Lewontin 1999; 2005).

3 Naivno je smatrati da je prethodni američki predsjednik Trump isključivo izraz devijantnog ponašanja, kao što sugerira većina medija i političara. On je simboličan lik kapitalizma, sistema koji se u par stoljeća oslobodio svih zapreka – feudalnih, socijalističkih, mnogih poreznih, itd., na koncu i prirodnih (ne mareći, na primjer, za klimatske promjene). Slikovito rečeno, kapitalizam predstavlja najveću balističku raketu linearnog vremena koja je udarila u prirodno i naseljeno tlo Zemlje.

Kao u njutnovskoj mehanici, što se tijelo više kreće bez zapreka, dobiva na brzini i probojnosti, što njegove udare na svijet života čini sve razornijim, poput golemog meteora koji je prije šezdesetak milijuna godina uništio velik dio života na Zemlji. Tu parabolu povezujemo s Horkheimerovom i Adornovom kritikom agresivne prodornosti prosvjetiteljstva, koja se okomila na prirodu, a preko suvremene ekonomije i na daljnji razvoj društva, što izražava najopasnija kratica današnjice, TINA (There Is No Alternative), na ciničan način ukazujući i na slijepu ulicu suvremenog razvoja.

Behemotov⁴ ultimatum

Podsjetimo da prema Horkheimeru i Adornu (Horkheimer, Adorno, /1947/ 1989), neki izvori nacizma datiraju od nastanka ljudske vrste, što se kao pretpostavka donekle može opravdati uvjetima nesmiljene borbe za opstanak, kako sa zvijerima tako i klimatskim čudima prirode. Nažalost, opna koja dijeli, fromovski rečeno, obrambenu ili benignu od osvajačke ili maligne agresije, postaje sve propusnija, iako valja naglasiti da je dugo trajala: većeg grupnog nasilja poput rata nije bilo u stotinjak hiljada godina primitivnih egalitarnih društava. Nastanak i širenje civilizacija, pak, povezani su s masovnim i okrutnim nasiljem (usp. Mann, 1993). Na sličan je način ljudska inteligencija najprije upoznala, a potom uklanjala, barijere u prirodi radi korištenja njenih resursa. Istom su se bezobzirnošću rušili moralni kodovi ljudskih zajednica, najprije skidanjem oznake pripadnosti istom ljudskom rodu s pokorenih domorodačkih naroda, uslijed čega umjesto univerzalizma i jednakosti trijumfira rasizam i kolonijalizam. Samo je bilo pitanje vremena kada će pod udar iste genocidne ideje i prakse doći čovječanstvo u cjelini, kao što se izlanuo Einsteinov sugovornik, čudeći se Einsteinovoj zauzetosti za mir i socijalizam.

Premda sociološki koncept društvene stratifikacije nije jedinstven i egalitarizam se već dugo smatra beskorisnom iluzijom, može se zaključiti da suvremena vladajuća klasa krilaticom TINA pokreće proces uništenja prirode i ljudi u kojem se sve što je loše učinila proglašava normalnim. Takav odnos prema čovjeku proizlazi iz suvremenog carstva funkcionalno raskomadnog u „prirodne” nacionalne jedinice. One čine stotinjak država članica UN-a, čije su vlade izabrane većinom glasova na višestranačkim izborima ili pak plebiscitarnom podrškom despotskoj vlasti s trenutno popularnim vođom, što daje legitimnost mnogim štetnim odlukama. Gotovo sve jedinice su ovisne o podršci krupnog kapitala ili izravnoj ili pod pritiskom najrazvijenijih država u kojima su sjedišta kompanija. U tom koruptivnom savezu stotinjak gornjih

4 Behemot je izraz još jednog frankfurtovcu, Franza Neumanna, kojim je oslikao nacistički politički i vojni stroj (Neumann, /1942/ 2009). Inače, poslijeratni razvoj u Europi i svijetu možda bi krenuo drugim putem, miroljubivijim i kooperativnijim što se tiče odnosa Zapada i Istoka, da se kojim slučajem realizirala Neumannova platforma 4 D – denacifikacija, dekartelizacija, demilitarizacija, demokratizacija (Hayes, /1942/ 2009: 6) – koju je američki State Department naručio od autora u cilju postavljanja reformskih zahtjeva Njemačkoj nakon završetka suđenja u Nürnbergu (1945–1946).

društvenih klasa učvršćena je vlast, lokalno i globalno, koja ispisuje ultimatum čovječanstvu, zapravo logičan produžetak TINE: „ili ćemo sve uzeti ili uništiti”.⁵

Argumenti unutrašnjeg otpora izraženi su uglavnom kroz protestne skupove ili na više akademski način, argumentima analize zloćudnih klimatskih promjena i usporednog porasta siromaštva i bijede. Istovremeno, namjeravani učinci otpora, od ekonomskih reformi u korist najvećeg dijela društva i svijeta do razoružanja u korist općeg mira i ravnoteže, onemogućeni su rutinskim mehanizmima odlučivanja većinom (korumpiranih) glasača bilo u parlamentima ili upravama korporacija. Dotle je horizont društvene (samo)svijesti zatvoren u okviru nacije-države, kao mjesta za „umiranje u vlastitom krevetu”.

U nastavku ćemo slijepu ulicu razvoja pokušati objasniti na općenit i na specifičan način. Prvi se odnosi na preispitivanje izvora koncepta linearnog vremena, a drugi na činjenice koje pokazuju da je sadašnja konstrukcija globalnog društva (prividno raskomadnog carstva) nastala u (pre)dugom 19. stoljeću kojemu kao da nema kraja osim preko najavljene ucjene uništenjem.

Ovo, međutim, nije prvi put da se pokušavamo, kao i niz drugih autora, uhvatiti u koštac s tim problemom, ali su rezultati bili polovični i nedovoljno povezani s pristupima linearnom vremenu, što ćemo u ovom prilogu pokušati nadoknaditi. Poći ćemo najprije tragom dosadašnjih vlastitih razmišljanja o slojevitosti vremena, te ocrtati pokušaj primjene Einsteinove relativnosti u sociologiji vremena Georgesa Gurvitcha.

Tragovima sumnji u linearnu evoluciju

Sumnje u plodnost primjene koncepta linearnog vremena u društvenom razvoju mogu se sabrati u nekoliko točaka. Prvo je klasično poimanje modernosti u sociologiji, ažurirano u djelima Talcotta Parsonsa, prema kojem se u 20. stoljeću zapadni uzor društva i to prvenstveno američki preslikava na ostali svijet. Valja odmah naglasiti da klasični koncept, unatoč dokazima da modernizacija teče u raznim smjerovima, kao što je to pokazao izraelski sociolog Shmuel Eisenstadt svojim konceptom „višestrukih modernosti”, nije našao pravu zamjenu, budući da je daljnja modernizacija u raznim zemljama postala upitnom (Katunarić, 2016).

Drugi primjer sumnje u linearni razvoj može se opisati kao „ženski paradoks modernizacije”. Iz nekih empirijskih istraživanja u Hrvatskoj u posljednjih desetak godina proizlazi da se proces ženske emancipacije nastavlja, na što ukazuje opadanje seksizma u stavovima većine ispitanika i ispitanica, unatoč usporednom rastu autoritarizma, konzervativizma i nacionalizma (Tomić-Koludrović, 2015). To vjerojatno ukazuje da je emancipacija žena duži evolucijski proces kojeg je modernizacija donekle ubrzala, ali ne i objedinila (usp. Katunarić, 2017).

5 Doduše, ta poruka nije eksplicitno iznesena ni na jednoj službenoj instanci, ali se implicitno provlači u svim samovoljnim potezima pobornika „kapitalocena”, od spaljivanja novca vraćenog od strane prezaduženih zemalja MMF-u, na ime otpisa njihovih dugova, umjesto reinvestiranja u razvoj, do Trumpova pritiska na Dansku radi kupnje Grenlanda.

Iduća sumnja proizlazi iz čitanja utjecajnog djela Fredrica Jamesona *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma* (Jameson /1991/ 2019), u kojem autor „kulturnom zaokretu” postmodernizma pretpostavlja marksistički koncept klasne analize, budući da ovaj objašnjava strukturne uzroke nemogućnosti demokracije u kapitalizmu kao oligarhijskom obliku vladavine. Međutim, u tim argumentima nedostaje ključna karika financijskog kapitalizma, koju neki autori zovu „ekonomski postmodernizam” (Ingham, 1998), a drugi „najefikasnijim sredstvom masovnog uništenja” (Kiyosaki, 2009). Financijski produžetak dominacije kapitalizma razotkriva fundamentalnu besmislenost linearnog razvoja, na koncu kojeg namjesto komunističke utopije, koja Jamesona inače inspirira više nego klasna analiza, ostaju „zajedničke ruševine”(usp. Marx i Engels /1847/ 2020; Benjamin (/1940/2015).

Najdublju sumnju u opravdanost linearne sheme evolucije društva iznio je antropolog Marshall Sahlins. On ukazuje na zabludu o „razvijenim kulturama” (*the higher cultures bias*), ističući da nijedna kultura nema prednost ni veću adaptivnu sposobnost u odnosu na druge; dapače, smatra da veće sposobnosti adaptacije mogu, upravo obrnuto, onesposobiti kulturu za promjenu i razvoj, a kao prvorazredan primjer ističe moderni Zapad (Sahlins 1970).

Sahlinova kritika jedan je od izvora postkolonijalne kritike linearnog razvoja, odnosno evolucionizma, kao proizvoda kolonijalizma, premda se Darwina uvijek ne uvrštava u tu kategoriju, budući da naglašava „razlike, bifurkacije, divergencije i podjele” (Grosz, 2008: 26), pa na neki način otvara i mogućnost velikim mutacijama i mutantima, čega je krcata popularna marvelovska ikonografija, od čega, kao i *queer* tipova, zaziru rasisti koji se drže tobožnje „prirodne” evolucijske hijerarhije od hominida do bijelog heteroseksualnog muškarca (usp. McCormack, 2018).⁶

Iako je kritika pravocrtne evolucije prihvaćena u društveno-humanističkim znanostima, ona nema odjeka izvan tog kruga. Prirodnoznanstvene teorije ne pokazuju interes za evolucijske teorije društva, osim u redukcionističkoj verziji, kao što je bio-sociologija „sebičnog gena” (Dawkins /1976/ 2017) ili teorija kaosa (Crossman, 2020). Nezainteresiranost za društvenu evoluciju proizlazi iz kombinacije pozitivizma i rasizma. Usporedo s „rašćaravanjem” svijeta odvijalo se „zaćaravanje” globalnog društva i razvoja prema rasističkoj vizuri nejednakosti. Sve do druge polovine 20. stoljeća društvo se obrađuje kroz doktrinu socijalnog darvinizma. Dočim su klasne i emancipacijske teorije, koje na društvo gledaju kao sustav nejednakosti održavan raznim oblicima nasilja, od fizičkog nasilja do propagandnog ispiranja mozga, podcijenjene, uslijed čega društvena znanost i humanizam ustupaju mjesto naturalizmu, na jednoj strani, i na drugoj strani religijskoj doktrini o dvama svjetovima, iskvarenom i savršenom, profanom i sakralnom, koje premošćuje samo smrt.

6 S druge strane, indikativno je da se termin „nelinearni razvoj” izvan formalnih teorijskih modela u matematici i prirodnim znanostima, u bihevioralnim studijama primjenjuje pretežno u pežorativnom značenju, kao što su kaotična stanja u organizaciji i društvu (usp. Nowak, Vallache, 2019; Guastello, 2014) i simptomi patoloških promjena u desnoj („emocionalnoj”) polutki ljudskog mozga (Shore, 1997). A što je to, pak, „normalno” u totalitarno uređenoj organizaciji i društvu ili nacrtima ideja u lijevim („kognitivnim”) polutkama mozga istraživača koji rade na usavršavanju novih oružja?

Obje te verzije operiraju zamjenskim poimanjem društva. Prirodnoznanstvena s homogeniziranom „populacijom”, religijsko-teološka s „pastvom” (pod vodstvom klera). Oba pojma imaju nižerazredno značenje nakupina trošnih organizama čije interakcije ne mijenjaju ograničenu perspektivu preživljavanja, jedinke su poravnate u istom položaju. Razlike u bogatstvu ili moći takvoj „zajednici” nisu nezasluženo stečene niti plod nasilja jačih nad slabijima, nego su prirodne i nasljedne, poput reinkarnacije kastinskih „varna” i individualnih „karmi” u hinduskoj religiji. Tako se arhaički rasizam skupa s modernim biološkim rasizmom vratio kroz akademska i crkvena vrata, jedna koja vode u svijet atomskih čestica i crnih rupa, druga u ekstatično bezvremensko stanje.

Iluzija slična „homogenoj ljudskoj populaciji” koja živi u kalendaru linearne evolucije, množi se s modeliranjem „usamljene individue” u prikazima antropogeneze, ponajprije u potrazi za „nedostajućom karikom” ili „posljednjim zajedničkim pretkom” između majmuna i čovjeka. Prvo, nije jasno na što se točno misli. Niz ranih ljudi, modelski poredanih po djelatnim sposobnostima, suviše je dug da bi se znalo gdje započinje zajednički predak ili što mu nedostaje u odnosu na druge dvonošce. Naravno, ti primjerci nikada nisu živjeli kao usamljene jedinke, kako to slijedom muzejske scenografije sugerira model usamljene ljudske jedinke, koji podsjeća na modusu sebične jedinke Adama Smitha i djelovanja sebičnog gena Richarda Dawkinsa.

Istraživači koji su skrupulozniji prema društvenim činjenicama slikovito opisuju iznutra raznorodne grupe kao „žbunove”. U njima su živjele razne vrste hominida, ali i drugih životinja. Na žbun izgledom podsjeća i shematski prikaz evolucije. Ustvari, ne zna se koliko je vrsta hominida živjelo zajedno na jednom mjestu ili su samo neke od njih ušle u zajednički prostor u kojem se pojavio *homo sapiens* (usp. White, 2003). U pravilu, čak i u izvanrednim situacijama, povezivanje i suradnja u zajedničkom prostoru važnija je za preživljavanje nego individualna snalažljivost.

Daljnji problemi s linearnim vremenom

Jedan problem s prirodnoznanstvenstvenim poimanjem vremena odnosi se na empirijsku osnovu Einsteinove relativizacije vremena, a drugi na utvrđeni nedostatak vremena nužno potrebnog za nastanak života. Međutim, gotovo isti problemi s jednolinijskim vremenom pogađaju i društvenu znanost. Sociolozi, dakako, nisu indiferentni na prirodnoznanstvene pristupe evolucijskom procesu, ali u tom odnosu, kako smo vidjeli, nema recipročnosti.

Za sociologiju koju je Comte imenovao kao novu znanost i isprva nazvao „socijalnom fizikom”, fizikalno poimanje vremena u mnogome je određujuće. Ponajprije, u njutnovskoj fizici, vrijeme je linearno i jedan te isti sat otkucava vrijeme za sve poput crkvenog sata na mjesnom zvoniku. Doduše, istraživanje na tragu Einsteinove relativnosti vremena nije više na početku, ali nije ni daleko odmaklo. Relativnost se istražuje u kvantnoj mehanici i astronomiji s obzirom na opću teoriju relativnosti. U prvom slučaju eksperimentalno je uočena vremenska dilatacija subatomskih čestica, koje se ponašaju kao zasebni „satovi”. U drugom

slučaju radi se na teorijskoj razradi pretpostavki o događajima koji se zbivaju izvan polja gravitacije ili pri velikim brzinama.⁷

Ozbiljniji problem pojavljuje se s obzirom na mogućnost nastanka života (na Zemlji) u raspoloživom vremenu. Po svemu sudeći, život ne predstavlja nužni nego slučajni izdanak svemirske evolucije. Međutim i taj je slučaj premalo vjerojatan u okviru modela Velikog praska, jer (poznati svemir) sadrži premalo vremena. Taj problem dovodi u pitanje postojeći model svemira i evolucije koja je odatle potekla u smjeru Darwina:

„Unatoč ubrzanom razvoju biologije, kemije, geologije i astronomije, izvor života (abiogeneza) još uvijek je velika tajna u znanosti... Prvorazredno obilježje života je uređena informacija uskladištena u DNK/RNK, a ključno je pitanje kako se takva informacija pojavila iz abiotičkih procesa. Hipoteza o svijetu RNK... postulira jedno ranije razdoblje u kojem je RNK igrala i genetsku i katalitičku ulogu prije nego što je nastao proteinski DNK. Ta je pretpostavka široko prihvaćena zbog jakog podupirućeg dokaza, uključujući katalitička djelovanja RNK, posebno njenu središnju ulogu u ribozomu. Međutim, fundamentalniji i neriješeni problem jest kako polimer RNK može trajati dovoljno dugo da bi se obnovio... i izronio iz anorganske materije i tako pokrenuo darvinsku evoluciju” (Totani, 2020: 1)⁸.

S druge strane, bujaju različiti modeli objašnjenja nastanka života. Među njima prednjači formalnoteorijski vrlo razrađen, ali ne i empirijski potvrđen, model „kaskada”. On opisuje sve složenije uvjete za nastanak života, ali ni u tom objašnjenju, kao ni u gore citiranom, nema naznaka o dovoljnim uvjetima za stabilnu reprodukciju proteinskog DNK (usp. Smith and Morowitz, 2016).

7 Eksperimenti putem kojih bi se povezala oba fenomena tek su u začetku. Jedino je nepobitno utvrđeno da vrijeme u skupu čestica u blizini masivnog tijela teče sporije nego u udaljenijem skupu, što se objašnjava utjecajem gravitacijske sile dotičnog tijela (v. opširnije u: Zych, 2016).

8 Zbog istog se razloga sumnja u mogućnost stvaranja života kao procesa koji je imanentan anorganskoj prirodi, što se podudara s vjerojatnošću prema kojoj u poznatom svemiru (prema modelu Velikog praska) nema dovoljno vremena za sastavljanje i stabilnu reprodukciju RNK. Isti je problem s objašnjenjem nastanka svemira, ali i drugih važnih događaja u „inflatornoj” ekonomiji evolucije svemira (Totani, 2020; usp. Preiner et al., 2020). Ni ideja da je Bog stvorio svijet (iz nekog svog „vanjskog prostora”) ne olakšava mogućnost objašnjenja iz perspektive linearne evolucije. Jedino što je u teološkoj verziji evolucijska linija prekinuta, nalik povijesnoj „slijepoj ulici”, ispred koje caruje apsolutna praznina, *ex nihilo*, u kojoj dakle nema mjesta ni za stvoritelja. Tako nemotivirajuća slika stvaranja svijeta (i života) vjerojatno je nastala prema analogiji s apokaliptičkim narativima, koji u biti predstavljaju projekciju pobjede ili poraza jedne od zaraćenih strana. Na istoj spekulativnoj pretpostavci počiva i Veliki prasak koji u konačnici vodi u Veliko drobljenje (*Big Crunch*) svega postojećeg (usp. Penrose, 2004). Stoga smo, radi osmišljavanja izlaska iz tih zatvorenih perspektiva, predložili poimanje trostruko spiralnog, jučer-danas-sutra vremena, u kojem nema početka ni kraja, ali nema ni potrebe za oštrom distinkcijom između linearnog (progresivnog) i cikličkog (ponavljajućeg) vremena, kao ni između prošlosti sadašnjosti i budućnosti (usp. Raju, 2013), budući da se u spiralno isprepletenim vremenima oblici života mijenjaju. Također, beskraja, kao ni kraja, ne nudi automatsko spasenje ili oslobođenje od egzistencijalnih problema, nego produžetak življenja na način koji najviše ovisi, u slučaju daljnjeg zemaljskog života, o ljudskoj odluci (usp. Supek, 1989). Dobar život može biti bolji ili lošiji od arkadjskih idila, a svakako realniji, odnosno raznolikiji.

Zajednički teret linearnog vremena

Linearno vrijeme, pored eurocentrizma upakiranog u klasični evolucionizam i teoriju modernizacije, kroz antropijski princip (prema kojem je svemir uređen tako da čovjek može nastati i razvijati se u pogodnim prirodnim uvjetima) na mala vrata vraća geocentrizam, pretpostavljajući da je svemir napravljen isključivo za čovjeka. Prema riječima matematičara i fizičara Rogera Penrosea, krajnje inflatorni svemirski prostor ne može se uklopiti u tu pretpostavku, kao što ne može klima na Zemlji u povoljne klimatske uvjete za (ljudski) život na Zemlji. Nasuprot tome, autor nastanak osjetnog života (*sentient life*) smatra mogućim samo u „prostorno neograničenom univerzumu” (Penrose, 2007: 760).

Budući da i gore navedeni autor, Totani, pretpostavlja da je svemir beskonačan i prisposobljava ga kao *urobor*, mitsku zmiju (prema mitologiji Maya) koja se stalno obnavlja tako što jede samu sebe, nije naodmet dodati da je tom slikom opisao polje imaginacije zajedničko mitu i umjetnosti, koje Walter Benjamin označava kao „mesijansko vrijeme” nasuprot satnom ili „mehaničkom praznom vremenu”.⁹

Kako osmisliti društveno vrijeme?

Donedavno je prevladavalo uvjerenje da će moderna epoha, prije svega putem znanosti, dati odgovore na pitanja koje prethodne epohe nisu mogle odgovoriti ili barem ne uvjerljivo. Jedno od tih pitanja je i kamo ide ljudsko društvo. Danas, kada svjedočimo nestajanju progresivne crte modernosti, koja se na koncu svela na difuzionističku ideju o širenju zapadnog modela kapitalizma i (liberalne) demokracije na ostatak svijeta, pitanje o smjeru svjetskog razvoja gubi smisao. Ako je ukupan razvoj ipak višesmjernan ili, u najboljem slučaju, pluralistički, to ne znači da je i konzistentan. Čini se da je teleološko pitanje zaostalo iz jednog drugog stoljeća, devetnaestog, dapače da živimo u uvjetima koje nalaže njegova produljena verzija.

Može se konstatirati da je poimanje evolucijskog vremena u široj perspektivi od linearne još u povojima, unatoč tome što je vrijeme, poput prostora, koje proizlazi iz Velikog praska veliko i inflatorno, traje skoro 14 milijardi godina, a ipak ne pruža šansu za značajne promjene, kao što je pojava života. S druge strane, par milijuna godina koje je potrošio čovjek od svog nastanka (također polovično objašnjenog) izgleda da se približava kraju, što se tiče klimatskog Antropocena. Posljednji dio linearne vremenske osi preuzeo je, ili se tako čini, kapitalistički „autopoesis” koji poput nekog malignog makro-mutanta tamani svijet života.¹⁰ Naravno, linearno vrijeme nastavilo bi svoj besmisleni tok i bez dežurnih satova, nakon umrtvljenja planete.

9 Benjamin smatra da je mesijansko vrijeme ušaćeno u suvremenom slikarstvu kao *mrtva priroda*, koja znači nepromjenjivost nasuprot modernoj fluidnosti (usp. Lindroos, 1998).

10 „Ideja samo-prilagođenog tržišta predstavlja puku Utopiju. Takva institucija ne bi mogla trajati neko vrijeme a da ne uništi ljudski i prirodni sadržaj društva; ona bi fizički uništila čovjeka i njegovu okolinu pretvorila u divljinu” (Polanyi /1944/ 2001: 2). Podsjećamo, Karl Polanyi je te riječi napisao 1944. godine, ugledavši, takoreći, sveltremenskog Behemota kako se skriva iza zakona ponude i potražnje.

Ono što nam preostaje jest preispitivanje mogućnosti postojanja drugačijih struktura vremena, ali ne i beživotnih kao u kvantnoj mehanici ili Einsteinovoj relativnosti. Uskoro ćemo pokazati kako su te strukture, pretpostavljamo, prikazane u umjetnosti. Prije toga pokušat ćemo preispitati preostale teorijske mogućnosti poimanja nelinearnog vremena, iako izbor nije velik. Einsteinova relativnost, kao ni analitika crnih rupa u kojima dolazi do bifurkacije prostor-vremena, još su uvijek na razini spekulacije¹¹. Također nisu imala širi odjek u sociologiji vremena, od koje ćemo pobliže razmotriti samo Gurvitchev prilog. Međutim, valja priznati da kritika linearnosti bez alternativnih rješenja ima više nego u tvrdoj znanosti štetan učinak za teoriju društvenog razvoja, koja se, kao što ćemo uskoro vidjeti uz pomoć pionirskog djela Condorceta, urušava skupa s ključnom idejom napretka. Danas je ugled te ideje ozbiljno uzdrman izbijanjem ekonomske krize 2008. uslijed neuračunljivog ponašanja financijskog kapitala, a još ozbiljnije 2020. zbog pandemije Covida-19. Potonja katastrofa je, po svemu sudeći, ubrzala proces koji bi par desetljeća kasnije razotkrio upravo ovo što se sada događa: sudbonosni promašaj procjene koristi od privatizirane ekonomije, u ovom slučaju zdravstva, za društvo.

Stoga su potrebna dodatna objašnjenja uzroka koji su doveli do današnjeg stanja društva. Prvo objašnjenje tiče se motiva rušenja globalnog poretka u drugoj polovini 20. stoljeća, o čemu neke indicije pruža Gurvitcheva sociologija vremena. Drugo objašnjenje potražiti ćemo u konceptu „(pre)dugog 19. stoljeća”.

Gurvitcheva tipologija društvenih vremena

Slika društva u linearnom evolucionizmu nalikuje modelu Velikog praska. Prema Spenceru, na primjer, društvo se razvija od male, jednostavne i homogene grupe ka velikom, složenom i heterogenom društvu, ali i navodno integriranom zahvaljujući mehanizmima slobodnog tržišta (Spencer, 1898). Kao čovjek 19. stoljeća nije raspravljao o trajnosti i održivosti modernog društva, koje se tada još nije ni učvrstilo, nego ga je vidio kao poželjnu i trajnu budućnost. Kada je riječ o trajanju kao važnoj dimenziji vremena, najveći je utjecaj izvršio francuski filozof Gaston Bachelard sa svojim konceptom „dijalektike trajanja” (Bachelard /1950/ 1963) i to nadahnut Einsteinovom relativnosti. Isti je koncept preuzeo Fernand Braudel i prilagodio potrebama svojih istraživanja povijesti Mediterana, uvodeći troslojno vrijeme (događajno-konjunktorno-dugotrajno) (Braudel, (/1949/ 1997)). Na istom je tragu sociolog Georges Gurvitch razradio čak osam vremenskih ritmova, od sporog do eksplozivnog. Međutim, za razliku od Braudela, njegova klasifikacija nije postala istraživački koncept u sociologiji.

Premda se sociologija vremena u međuvremenu proširila, koristeći i druge tipologije vremena, na primjer podjelu na kvantitativno i kvalitativno vrijeme ili satno i prirodno (usp. Adam, 2014), ona nije imala značajnog utjecaja na mnogo

11 Još pouzdano ne znamo kako svemir izgleda i da li postoji samo jedan ili više njih, možda i bezbroj. Analogno je pitanje koje se tiče teorije razvoja društ(a)va. Da li je moguća daljnja diferencijacija na više razvojnih linija, a da sudionike ne bi bilo sve teže okupiti pod krovom svjetske organizacije i u njoj donositi odluke od zajedničkog interesa?

razvijeniju historijsku sociologiju. U nastavku ćemo se osvrnuti na teleološke, prije nego faktografske, aspekte Gurvitcheve tipologije, stoga što za njega razvoj, što se tiče modernih društava, nije stvar pukog trajanja, krpanja statusa-quo i ispreplitanja okolnosti, nego proces usmjeren na ostvarenje demokratskih potencijala društava.

Gurvitch ističe da je društveno vrijeme posebna vrsta vremena poput fizikalnog, kemijskog i biološkog. Društveno vrijeme također je linearno, ali je i pluralno i relativno ili višeslojno u jednom te istom društvu, pri čemu se poziva na kvantnu fiziku i Einsteinovu relativnost. Po njemu, dva su osnovna tipa društvenog kretanja, *konvergentno* i *divergentno*. Ona sobom povlače odgovarajuću skalu vremena, od nazadnog do naprednog (Gurvitch, 1964: 27–30). Što se tiče suvremenog razvoja, četiri su tipa društva, po njemu, ostala u igri, uvjetno rečeno dva zapadna i dva istočna. Prva dva su visoko organizirani kapitalizam (poslijeratni) i tehno-birokratski na fašističkim osnovama (kao prvorazredan primjer uzima Peronovu diktaturu i njegovu veliku popularnost u Argentini). Druga dva su planska (sovjetska) društva „državnog kolektivizma” i „planska društva zasnovana na pluralističkom decentraliziranom kolektivizmu” (kao prvorazredan primjer uzima jugoslavensko samoupravljanje). Usprkos tome što je Gurvitcheva podjela stara sedamdesetak godina i faktografski anakrona – istočna društva u tom smislu više ne postoje – pokušat ćemo kvalitetu njegove podjele razmotriti upravo s obzirom na iscrpljivanje demokratskih potencijala društava. Gurvitch upozorava da je zbog ekonomskih kriza vrijeme trajanja visokoorganiziranog kapitalizma u kombinaciji s liberalnom demokracijom neizvjesno, te da kapitalizam u konačnici teži fašističkoj diktaturi. Također smatra da je povratak peronizma i uspostava vojnih režima u Južnoj Americi znak da završetkom Drugog svjetskog rata fašizam nije pobijeđen i da mu je budućnost osigurana, bilo zbog dubljih ekonomskih kriza bilo zbog masovnih težnji za karizmatičnim vođama i totalitarnim metodama upravljanja u društvima bez demokratske tradicije.

Što se tiče tadašnjeg istočnog dijela, Gurvitch je u djelu o sociologiji vremena iz 1964. u svom vrednovanju sovjetskog kolektivizma reterirao u odnosu na svoje radove o sociologiji prava iz 1930ih, još više iz 1953., kada je smatrao da će Sovjetski Savez uvesti politički pluralizam i industrijsku demokraciju (usp. Herrera, 2016).¹² Sada Gurvitch umjesto očekivanog vidi društvo u kojem

12 Uz tu zanimljivost ide još jedna, ali u sferi apokrifnog. Prije nekoliko godina, u privatnom razgovoru jedan mi je latvijski profesor tvrdio da je Gorbačov i tadašnjih vrh KPSS-a bio pripremio materijale za novi statut Partije, čija bi platforma bila upravo jugoslavensko samoupravljanje. Ali, sve je bilo prekasno s obzirom na daljnji razvoj događaja u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji. Priča je zvučala nevjerojatno, pogotovo kada je napomenuo da su materijali bili otkupljeni od jednog njemačkog poduzetnika, čemu se u međuvremenu, prema istom izvoru, izgubio svaki trag (dotični je poduzetnik izjavio da mu je materijal ukraden u pljački njegova doma). Ipak neke druge indicije ukazuju na moguće postojanje takvog dokumenta, kao na primjer Gorbačovljeva izjava, povodom potpisivanja sovjetsko-jugoslavenske deklaracije u Pragu 1988., kojom (prema pisanju *Corriere della Sera*) „uzdiže jugoslavenski model”, a sama deklaracija odaje priznanje samoupravnom modelu koji „osigurava pravu vlast naroda i individualne slobode” (navedeno prema pisanju *Slobodne Dalmacije* 20. 3. 1988., str. 2 – https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pvpages/viewPage/?enable_text_edit=Y&

„prevladava stalna napetost... /birokratska/ struktura raste na krhkoj osnovi i pod neprestanom je prijetnjom zamora, razočarenja i indiferentnosti većine njenih korisnika” (Gurvitch, 1964: 148–149). Prema autorovoj tipologiji, to vrijeme više nije „eksplozivno stvaralačko”, nego „varljivo”, „nestalno”, „zaostalo” i „zakašnjelo” uz zadržavanje starih navika i običaja.

Dočim je svoja najbolja očekivanja usmjerio na vremena „planiranog, decentraliziranog i pluralističkog kolektivističkog društva”. Prepoznaje ga ponajprije u Jugoslaviji, a u manjoj mjeri u skandinavskim zemljama i u Engleskoj (u nekim razdobljima). U njima vidi put k istinskoj demokraciji. Iako se radi o rijetkim primjerima, smatra ih jednim od potencijalnih tipova globalnog društva. Vremenska skala tog tipa sastojala bi se na prvom mjestu od „eksplozivnog vremena stvaranja i vremena koje gura naprijed”. Ali, uz to oprezno dodaje:

„Stvaralaštvo i inicijative različitih grupa lako mogu biti proturječne i konfliktne. Ustvari, zainteresirani, pojedinci ili grupe, mogu veoma usko shvaćati svoje vlastite interese i suprotstavljati se inovacijama. U tom slučaju, naizmjenično napredovanje i kašnjenje, čak i zaostajanje, bilo bi drugo vrijeme po redu. Vrijeme zaostajanja ojačalo bi uslijed neizbježnog prvenstva pravne regulacije u ovoj strukturi koja favorizira paritet i ekvivalentnost među velikim mnoštvom različitih grupa. Pravne regulacije uvijek teže zakašnjavanju. S druge strane, nema više upadljive divergencije između strukture i totalnog društvenog fenomena u podlozi, što može vrijeme gurati natrag isto tako kao i naprijed. Svijest o vremenu u ovom društvu vjerojatno bi imala onoliko pojava oblika koliko ima važnih grupiranja na uravnotežen način. Upravljanje skalom vremena bilo bi ostvareno samo kroz dogovore među glavnim organizacijama. To ne bi bio nimalo lak zadatak.” (Gurvitch, 1964: 150–151)¹³

Kao da je naslutio rasulo društva druge Jugoslavije. S naše strane možemo samo konstatirati, ne ulazeći u dublju analizu nesposobnosti tadašnjih političkih vodstava da upravljaju sve složenijim situacijama, da je neuspjeh tog društva rezultirao širenjem tipa društva kojeg je Gurvitch opisao kao visokoorganizirani kapitalizam koji teži fašistoidnom tipu društva. Tako se učvrstio jednodimenzionalni razvoj koji je, osobito nakon sloma socijalizma, prožeo gotovo sva društva, ali u uvjetima zamrznute društveno-ekonomske nejednakosti ili, u Gurvitchevim terminima, različitih vremenskih skala napredovanja i zaostajanja. U jugoslavenskom slučaju, zamjena plansko-dogovorne ekonomije integracijom u globalnu tržišnu ekonomiju pod kontrolom visokoorganiziranih upravnih

page=1&displaySizeSelect=75&pv_page_id=127970&autocomplete_text=). U ovom slučaju mogla bi se možda primijeniti narodna poslovice „Gdje ima dima, ima i vatre”, utoliko što se u praksi KPSS i drugih komunističkih partija takve izjave ne daju ukoliko nemaju osnove u važnim dokumentima.

13 Napomena: citirani i drugi odlomci uzeti su iz Gurvitcheva djela koje je originalno, iako predstavlja sažetu i ponešto populariziranu verziju njegovih teorijskih djela na francuskom jeziku, vjerojatno s ciljem da se učini dostupnijim čitaocima na engleskom jeziku kojih je u sociologiji i drugim znanostima daleko više.

struktura kapitalizma dovela je do dezintegracije društva. Pri tome su ratovi na nacionalnoj osnovi poslužili kao katalizatori toga katastrofalnog procesa, prije svega razvlašćivanja samoupravnih poduzeća. Na taj način uništen je najvažniji oblik bazične demokracije na kojem može izrasti demokracija u cjelini.

U nastojanju da podržimo visoko mjesto samoupravne demokracije u Gurvitchevoj viziji, istaknut ćemo neke prednosti notorne „dogovorne ekonomije” u odnosu na također notornu, dapače globalno kompromitiranu „slobodnu tržišnu ekonomiju”. Dogovorna je u neku ruku i odgovorna pa ne proizvodi dobra da bi eliminirala konkurente ili zaposlene, u pravilu ne troši sredstva bez obzira na raspoložive resurse, proizvodi trajnija dobra, ponudu i potražnju dopunjuje regulacijom u cilju nadoknade gubitnicima na tržištu, zatim pluralna je i, osim tržišnih, ima više različitih niša: darovne, usporavajućeg vremena proizvodnje i obrtanja kapitala i sve druge niše proizvodnje, razmjene i potrošnje koje proizlaze iz univerzuma životnih potreba i interesa daleko većeg od vremena koje se isključivo komodificira.

Na osnovi svega toga moguće je i zaključiti kojim tipovima (globalnog) društva nije odgovarala miroljubiva koegzistencija (uz postepeno razoružanje), kao i govor o budućem životu u miru, a kojima to nikako nije odgovaralo. Podsjetimo, prema Gurvitchevoj tipologiji, potonja spadaju u visokoorganizirani kapitalizam koji teži fašizmu (implicito i vječnom ratovanju).

(Pre)dugo devetnaesto stoljeće

Prethodna konstatacija nalaže daljnju razradu objašnjenja današnje slijepe ulice razvoja kao posljedice vremenske dilatacije 19. stoljeća¹⁴. Da bismo razabrali glavna uporišta tog vremena, započnimo sa slijedećom primjedbom historijskog sociologa Charlesa Tillyja:

„Pretpostavlja /se/ da je postojao samo jedan standardni proces formiranja države, da je svaka država prošla kroz iste unutrašnje procese, više ili manje odvojeno, da zapadno iskustvo pruža primjer u tom pogledu, (i) da su suvremene zapadne države općenito došle do kraja tog procesa” (Tilly, 1990: 193–194)

Tilly primjenjuje istu shemu¹⁵ – integracije koncentrirane fizičke sile s robnom proizvodnjom i nacijom kao glavnim oblikom kolektivnog identiteta unutar i izvan carstva¹⁶ – da bi opisao njeno širenje u Europi i ostalom svijetu.

14 Premda termin „dilatacija” potječe iz Einsteinove relativnosti, kao „usporavanje” sata s gledišta promatrača, to značenje ovdje koristimo slikovito u smislu produljenja trajanja, takoreći do neprolaznosti, dotičnog razdoblja u prošlosti koje bi prema kalendaru trebalo biti iza nas, a izgleda kao da je još uvijek ispred nas.

15 Inače, pošao je od pretpostavke da je linearno, satno vrijeme preduvjet za nastanak ne samo države, nego i uspostavu hegemonije kapitala nad drugim oblicima proizvodnje i širenja industrijske tehnologije, dakle za „orkestraciju” cjelokupnog sistema moći.

16 Povijesna carstva, kao ni kapitalizam kao oblik carstva, što znači vladavinu bez čvrstih granica, u dugom 19. stoljeću nisu više primarni okviri kolektivnog identiteta i ne mogu

Vrijeme stvaranja te sheme integracije moći s nacionalnim identitetima upravo je dugo 19. stoljeće.

Što se tiče dilatacije 19. stoljeća, postoje dvije historiografske verzije. Prva je od 1789. do 1914. (usp. Beyen, 2012; Weiner, 2005), druga od 1760.¹⁷ do 1914. (usp. Mann, 1993). Ovdje odabiremo drugu verziju, posebno stoga što ju je Michael Mann obradio historijskosociološki. Tako objašnjava da su moderne države nastajale u vrijeme merkantilizma i apsolutističkih monarhija. Tome je priključio i analizu uzroka Prvog svjetskog rata. To nije samo dodatak od četiri godine, nego ključni ishod čitavog razdoblja. Veliki imperijalistički rat uslijedio je, naizgled paradoksalno, nakon najduljeg, stogodišnjeg, perioda relativnog mira u europskoj povijesti, što se tiče međunarodnih ratova, od završetka napoleonskih ratova 1815. do 1914. s predigrom balkanskih ratova 1912.-1913. Drugim riječima, najduži mir u Europi poslužio je kao priprema za Prvi, a vjerojatno i Drugi svjetski rat, uzmu li se u obzir antecedentne borbe za kolonije, militarizacija i antisemitska histerija.

Zatišje od četrdesetak godina nakon Drugog svjetskog rata prekinuto ratovima bivše Jugoslavije, koji također pobuđuju asocijaciju na balkanske ratove – poslužilo je i za neprestanu utrku u naoružanju. To je, prema Mannu, komponenta četverostrukog i iznutra čvrsto povezanog sistema moći (vojnog, političkog, ekonomskog i ideološkog), koji se svaki čas može prebaciti na ratno stanje. Isto tako, dugo 19. stojeće unijelo je u sistem moći nove oblike vertikalnog i horizontalnog grupiranja: klase i nacije-države, koje sve više premrežavaju društveni prostor. Na domaćoj sceni odvija se klasna borba, a na međunarodnoj diplomacija i ratovi, odnosno geopolitika. Tome valja dodati činjenicu koja odnedavno postaje najjačom polugom moći, a to je da je za neometani rast i perpetuiranje tog sistema moći nužno ovladati upravo linearnim vremenom. Tu je polugu od rimskog Jupitera, boga vremena, preuzeo financijski kapital. O njemu ovisi u što će se u budućnosti ulagati veća sredstva. Kapital nikad nije imao jači adut u svom posjedu, što mu omogućuje skoro beskonačnu samoreprodukciju, naravno kada bi bilo fizičkih mogućnosti za tako nešto.¹⁸

Pa ipak, zbog toga što ne podupire izgradnju svjetske države, jer u njoj vidi samo velikog poreznog gramzivca, novi car radije koruptivno operira u labavoj mreži stotinjak država. Princip privrženosti glasi „tko da više“, iz čega izrasta policentrizam. Ustvari, nekoliko jakih u pratnji slabijih država (na periferiji) postaju rivalima u osvajanju globalnog tržišta i vanjskih teritorija. Sve je opet nalik geostrategiji iz čijih je premisa buknuo Prvi svjetski rat.

vladati velikim teritorijem, ponajmanje globalno, bez (lokalne) podrške organiziranih nacija (država) – vidjeti više o tome u Katunarić, 2003.

17 Prema Mannu, 1760. u Engleskoj se sastaju tri najmoćnije sile u usponu: država, kapitalistička klasa i protestantizam kao ideologijska sila (Mann, 1993: 59), napominjući da se do danas u tom pogledu ništa bitno nije promijenilo u Britaniji, SAD i drugim zapadnim zemljama (Mann, 1993: 74).

18 Ali, za takav poduhvat uz postojeći tempo potrošnje prirodnih resursa Zemlje trebale bi, prema važećoj procjeni karbonskog otiska, najmanje dvije i po Zemlje, a samo za SAD (da je modernizacija tekla prema Parsonsovom modelu sveopće amerikanizacije), najmanje još četiri ovakve planete – usp. <https://www.footprintnetwork.org/>

Da linearni rast neminovno uništava napredak u ljudskom smislu posredno pokazuje Condorcetova pionirska vizija napretka čovječanstva. Iako u opisanim deset epoha napretka ima i padova, Condorcet smatra da su pomaci na crti napretka brojniji. Međutim, zjapi ogroman jaz – uostalom kao kod svih progresista, uključujući i autora ovog priloga, iako na ponešto drukčiji način – između opisa prošlog i vizije budućnosti u kojoj bi, prema Condorcetu, trebalo postići tri cilja: ukidanje nejednakosti među narodima, napredak jednakosti unutar svakog naroda i istinsko usavršavanje čovjeka kao bića (Condorcet /1793–1794/ 1970). Međutim, nijedna dotadašnja pozitivna crta razvoja, od pastira do znanstvenika, od carstva do (francuske) republike, ne vodi spomenutoj budućnosti. Stoga je linearni pogled u budućnost logički pogrešan, *non sequitur*. Ipak, Condorcetovu pogrešku gotovo je nemoguće ispraviti, naša „prednost” od tri stoljeća je iluzija. Odakle god iz prošlosti povučemo crtu prema naprijed, ravnu ili krivudavu, one i dalje vode u istom smjeru, ucjenjivačkom poretku vlasti koje sve više usavršava svoje instrumente.

Kao čovjek prosvjetiteljstva, Condorcet je najviše isticao znanstveni napredak, izum tiska, filozofiju i republiku. Međutim, spomenute perjanice napretka podjednako su pogodovale strmoglavim nazadovanjima: razvitku sve razornijih oružja, sve efikasnijem medijskom ispiranju mozga, ratovima sa sve više žrtava i sve perfidnijem antisemitizmu (danas protužidovskom kao i protuislamskom podjednako).

Na jedan drugi način, Condorcet izlazi iz linearne perspektive utoliko što, poput nekih današnjih antropologa i psihologa ulazi in trag „kulturama mira” (usp. Katunarić, 2012: 179–183) i naslućuje mogućnost trajnog mira u malim zajednicama, umjesto velikim prostorima pod vlašću carstva. Ustvrdio je, slično Rousseauu, nešto što ne zvuči progresistički ni na čast civilizaciji, naime da je mir bio moguć među pastirskim i ratarskim narodima, a da je od tada pa do modernog doba ostao jedino preokupacijom nekih filozofa (Condorcet /1793–1794/ 1970:). I on žarko želi da se čovjek usavršava istodobno kao ljubitelj znanja i mira, kao aristokrat duha kojeg ne zanima nasilje, ali ne može obrazložiti kako doći do takve dispozicije. Parafrazirajući Shakespeareovog Hamleta, mogli bismo skupa s Condorcetom zaključiti: nešto je trulo u ljudskom društvu, ali ne u cjelini nego u stupovima njegove civilizacije. Gledajući, pak, ukupno vrijeme evolucije društva, civilizacija je njena najkraća epizoda uspostavljena porobljavanjem proizvođača. Iz toga izrasta hilijastička konstrukcija prenošenja vlasti među gornjim klasama društva. Stupovi civilizacije iz istih su motiva, produženja svoje nadmoći u nedogled, ovjekovječili linearno vrijeme, prekidajući ga samo načas da bi nakon svoje smrti uzašli na nebesa, kao u baroknom slikarstvu, u čemu prednjači lik Louisa XIV prikazan još za života na slici u versajskom dvorcu kako sjedi na prijestolju u (pastirskoj!) Arkadiji okružen mitskim bićima i članovima svoje obitelji.

Pri kraju tužne priče o linearnom vremenu, još par napomena o konsolidacijama (pre)dugog 19. stoljeća. Prva se konsolidacija ostvaruje umnožavanjem nacija-države, a druga preobražajem carstva. Namjesto izravnog kolonijalizma s vojnim zaposjedanjem vanjskih teritorija¹⁹, neokolonijalizam

19 Preciznije u većini slučajeva, budući da zbivanja na Srednjem Istoku u znaku američke vojne intervencije u zadnjih dvadesetak godina upozoravaju da se veliki teritorij, pogotovo

uvodi model centar-periferija s „daljinskim upravljanjem” putem financijskih instrumenata, na primjer rastom iznosa na bankovnim računima „bosova” koji osiguravaju izvlačenje profita iz periferije u centar. Rušenjem posljednja tri povijesna carstva nakon Prvog svjetskog rata novo carstvo pojavljuje se kao kapitalistički kolos. Čine ga velike korporacije uz primarnu podršku najjačih država. Novo carstvo, hijerarhijski i policentrično, povezuje dojučerašnje neprijatelje povijesnih carstava, a to je većina nacija-država, ali također do jučer zavađene države i narode, unatoč uvjeravanju svih nacionalista i domoljuba ovog svijeta da s „mrskim neprijateljima” nije moguće imati posla. Tako ne misle, međutim, njihovi legitimni predstavnici vlasti koji se bore za nagradno preživljavanje u društvu prožetom nepravdama.

Treća konsolidacija je geopolitička i odnosi se na sferu međunarodnih odnosa u rasulu. To je produžena ruka sistema moći, koja prijeti ratovima, ali i ih također potiče ili sama započinje.²⁰

Vremenska petlja u umjetnosti

Jezik umjetnosti fleksibilniji je od znanstvenog i mitskog jezika u opisu odnosa između linearnog i nelinearnog („heterotroznog”) vremena (usp. Helgesson, 2014). Dok znanost empirijski prepoznaje nelinearno vrijeme u mikro-dimenziji, a mit u vremenu koje ne teče („mrtvoj prirodi”), umjetnost ističe slojevitost i ispremiješanost vremena. Tu ćemo strukturu vremena ocrtati zapažanjima Georga Simmela, a potom kraćim opisima vremenske (i prostorne) petlje u nekim umjetničkim djelima.

U jednom od svojih posljednjih eseja, koji je posvetio Rembrandtovu slikarstvu, Simmel ističe da umjetnost hvata životni trenutak kao dio struje vremena, što za njega znači život u cjelini. U neki trenutak utječe život-vrijeme od jučer, vrijeme prošlosti, a dio vremena sadašnjosti otječe u budućnost. Prema Simmelovu mišljenju, u oslikavanju tog kretanja Rembrandtu nema premca (Simmel, 1890).

Simmelovo uspoređivanje umjetnosti sa životom kao prirodnom pojavom koja se kulturom i umjetnošću nastavlja i obogaćuje, proizlazi iz impresivne raznolikosti životnih oblika koje umjetnost najbolje dočarava. Također ističe da umjetnost ima svoj registar razvoja, koji započinje uspostavom jednostavnih pravila, kao što je simetrija. U svom eseju o estetskoj sociologiji, simetriju označava kao „niži stupanj estetskog nagona” koji se ostvaruje u

vanjski, ne može kontrolirati samo s mekom moći (diplomatskim pritiscima i trgovinskim aranžmanima).

20 „S obzirom na to da sadašnji svjetski poredak slabi, pojavljuju se vjerojatnija mega sučeljavanja. U svojoj post-sovjetskoj potrazi za preporodom, Rusija postaje sve više samouvjerena u euro-mediteranskom teatru i šire. Kinesko-američki odnosi postaju sve kontradiktorniji uz sve veća trvenja oko trgovine, napredne tehnologije, ljudskih prava i globalnog strateškog utjecaja. Trenutno obje strane – kao što ističe predsjednik američkog Vijeća za vanjske odnose Richard Haass – „*razvijaju scenarije za mogući rat*”. Retorika dviju zemalja postala je toliko neprijateljska da su njezina brzina i ozbiljnost bez presedana za razdoblje nakon Drugog svjetskog rata, već pripada zaboravljenom rječniku iz 1910-ih i 1930-ih” (Bajraktarević, 2020).

arhitekturi despotskih režima, od egipatskih piramida do vojnih i državnih hijerarhija (Simmel /1896/ 2001: 212–213). Iz toga (nam) se nameće zaključak da i ustoličenje jednolinijskog vremena spada u istu kategoriju redukcije i ukalupljivanja života. U toj konstrukciji početak i kraj, stvaranje i propast, izgledaju podjednako užasno. Da li je ta slika istinita, o tome se može filozofski i znanstveno raspravljati, no nema sumnje da u sebi sadrži imperativni moral koji svoju subjektivnost samouvjereno izjednačava s objektivnošću. Danas tu despotsku konstrukciju ilustrira kratica TINA.

S druge strane, one slobodnije, u mnogim umjetničkim djelima protoci vremena su ispremiješani. Nadolaskom apstraktnog slikarstva vrijeme u ajnštajnovskom stilu povlači sobom i prostor. U tom smislu iznijet ćemo primjere dvaju književnih i dvaju slikarskih djela.

Goetheov *Faust* (Goethe, /1808/ 2006). Ta poetska tragedija isprepliće tri vremena. Prošlost i sadašnjost služe kombiniranju „novotarija”, kako Mefisto podrugljivo naziva modernost (što je preuzeo i Nietzsche), dočim budućnosti nema. Na njeno mjesto dolazi Arkadija, mitsko vrijeme, u koje Fausta, ambicioznog znanstvenika, vodi Mefisto i smješta uz tron Helene Trojanske. Označivši djelo žanrovski kao tragediju, Goethe je ukinuo budućnost, kao najveće obećanje moderne epohe zasnovane na neiscrpoj (faustovskoj) znanstvenoj znatiželji, premda ona umjesto sretnog završetka uslijed kretanja napretka donosi propast.

Bulgakovljevi *Maestro i Margarita* (Bulgakov, /1966/ 2012). Autor je vruga pod imenom Voland (analogni lik Goetheovom Mefistu) smjestio u Moskvu 1930ih. Ovaj je, naravno, ispreturao vremena i prizore poput čarobnog režisera novozavjetne kazališne predstave, kao tragikomedije. Prema autorovoj priči, u Jeruzalemu se nije moglo događati ništa čudno, što bi odgovaralo opisima iz Novog zavjeta, nego je čarolija svemogućeg u režiji Volanda upriličena u Moskvi s ciljem da se uspostavi komunistički raj. Scene se nižu prelazeći naizmjenično iz svjetovnog, linearnog, u mesijansko, ekstatično vrijeme. Dakako, nema naznaka da Voland i društvo žive igdje, u raju, paklu ili mitskoj zmiji vremena, svakako ni na Zemlji. U svakom slučaju, rasplet nije kao u *Faustu*, lakrdijski. *Maestro* je tragedija koja završava bez pogibije junaka ili njegovim uznesenjem na nebo. U ovom slučaju, čarolije nestaju i svijet se vraća u kolotečinu linearnog vremena u moskovskom sivilu u kojem Staljin donosi sve gore odluke, a Drugi svjetski rat samo što nije počeo. Kraj nije mogao biti tragičniji.

Picassove *Gospođice iz Avignona*. Picasso je prostor oblikovao na „nemogućí” način kao Goethe i Bulgakov svoja narativna vremena, tako što ga je rimanovski zakrivio. Iako Picassova zainteresiranost za Poincareu, ne-euklidsku geometriju i Riemanna, kao i Einsteina, po svemu sudeći nije bila presudna za njegovo geometrijsko iskrivljenje tijela petero žena, njegov pomak graniči sa značenjem Kuhnova „paradigmatskog pomaka” i „revolucije” u znanosti. „Revolucija” u slikarstvu započinje kubizmom, a nastavlja se s drugim vrstama apstrakcije, uključujući Miróve nadrealističke prikaze prostora i vremena i lebdećih predmeta. Picassov pomak prema ženskom tijelu kao arhetipskoj geometrijskoj

figuri može se razumjeti kao pokušaj sinteze dvaju oprečnih nagona, Erosa i Tanatosa, odnosno organske i anorganske materije. Gola tijela se njišu u plesnom ritmu (erotski izraz po svoj prilici preuzet iz Matisseove slike *Užitak života* iz 1905.), čemu kontrapunktiraju afričke obredne maske, koje simboliziraju smrt, na licima dviju žena. Dotle geometrizirani dijelovi tijela spajaju oba polarna značenja, ali u znaku pobjede Erosa, nagona za životom. Ta poanta nas vraća problemu linearnosti u kojoj – kao i entropija u drugom zakonu termodinamike i rat u povijesti civilizacije, koji je „kralj svemu” (Heraklit) – smrt pobjeđuje život.

Miróova „plava zona”. Miró je naslikao svijet životne radosti koji lebdi u svim smjerovima, čiji su sudionici i likovi života i reanimirani likovi anorganskog, odnosno predmeta. Do tog se zaključka može doći prevrednovanjem značenja „plave zone”. Radi se o tri slike od kojih prva naglašava plavetnilo koje je sam slikar opisao kao element svog rođenja, njegov ocean i nebo. Druga slika prikazuje zvijezdu, a treća istu zvijezdu viđenu izbliza, koja sada izgleda kao zvjezdana vrata kroz koja se prolazi u drugi svemirski prostor. Zamislimo načas da se radi o putu svemirskih migranata, antropomorfnih bića i oživljenih predmeta, koji traže svoj drugi zavičaj i usporedimo ih sa načinom na koji danas migrante na Zemlji dočekuje Sjever. Nema ni traga onom gostoljublju koje je Kant opisao kao preduvjet vječnog mira. To je porazna činjenica, ali nije za svijet koji rado prima samo turiste i kojem je u kući „svakog gosta za tri dana dosta”.

* * *

Imaju li umjetničke vizije ispreplitanja vremenâ i iskrivljenog prostora paralele u sociologiji vremena i prostora ili bi mogli imati? Malo toga nalazimo u prvom, a više u drugom slučaju. U prvom slučaju, što smo vidjeli na primjeru Gurvitcheve tipologije, vremena su različito poredana prema epohama i društvenim grupama. Kao takva, tipologija ne dovodi u pitanje linearni smjer razvitka u toj mjeri da bi potpuno opovrgnula, nego dovodi u pitanje pokušaj objedinjavanja svih društava u istoj razvojnoj putanji koju okončava kapitalizam bez alternative. Tako je i prostor na Zemlji prije tridesetak godina postao pretijesan za koegzistenciju kapitalizma i socijalizma. Umjesto toga, socijalizam je, svojedobno zamišljen kao protuteža nesmiljenoj eksploataciji prirode i ljudi, potonuo u bezdan linearne evolucije kapitalizma.

U drugom slučaju pitamo nadajući se, naime da li se zemaljsko vrijeme može na ikoji način prikopčati na kozmičku vremensku petlju i izbjeći pad u ponor²¹. Možemo razložno pretpostaviti da od nas udaljena društva mogu nesmetano s nama komunicirati pa čak se i njihovi pripadnici umiješati u gradsku vrevu koju i tako čini, kako bi rekao Simmel, mimoilaženje anonimnih lica, nepoznatih s nepoznatima. Ali je i razložno pretpostaviti da naši, uvjetno rečeno, posjetioci zaziru od postojećeg društva na Zemlji, iako ne baš od svih ljudi. Razloge rezerviranosti nije teško pogoditi, budući da su formirani u drugačijim društvima koja već vrlo dugo žive u miru i solidarnosti i da su takvi uvjeti na njih utjecali na način koji je opisao Condorcet u zadnjem poglavlju

21 „Ovce će slijediti vođu čak i preko ruba ponora (dokazali eksperti)” (Raju, 2013: 447),

svog *Nacrta*, kao samo-usavršena bića koja žive u jednakosti i slobodi. Ovdje ne vide da se razvijaju slične težnje, osim u manjem broju društava. Za što se onda vrijedi boriti? Zbog čega se hvatati u koštac s lošim navikama koje čine već okoštalu kičmu stupova civilizacije, pogotovo kada se dobro i loše ne poklapaju s klasnim podjelama u društvu, nego su pomiješani do neprepoznatljivosti? Ne bi li takav pokušaj duboko poremetio mir i radostan život naših svemirskih sestara i braće, kako ga lapidarno oslikava Miróova *plava zona*? Na potezu u cilju međusobnog približavanja različitih svjetova je Zemlja, iako nema svoje formalne predstavnike, a ni zajedničku (dobru) volju. To je velik problem, ali ipak nije nerješiv. Podsjeća nas na koncept „prijedenog puta” u institucionalnoj ekonomiji i historijskoj sociologiji. Taj je koncept, između ostalog, primjenjivan u objašnjenjima nastanka kapitalizma iz prethodnih društava i u uspostavljanju mira između zaraćenih strana, dakle u slučajevima kada se iz poznavanja prošlosti ili sadašnjosti nisu mogli očekivati spomenuti ishodi, iz feudalizma kapitalizam i iz rata mir. Krivu Drinu nemoguće je ispravljati u prirodi, a da ju se ozbiljno ne naruši. Ali je slično moguće na kraju dosadašnje povijesti koju ipak prave ljudi, bilo sami bilo uz pomoć drugih.

Iz svega toga slijedi produžetak poznatog poučka svojstven Darwinu (biologu i bivšem teologu) i evanđelistu Mateju: mnogi su pozvani, malo je odabranih. Ovaj put, broj „odabranih” mogao bi se značajno uvećati, možda učiniti i većinskim, zahvaljujući nečemu što vjerojatno nije puka pretpostavka nego i činjenica, a to je da se elita s potpunijim ljudskim kvalitetama ne nalazi na samom vrhu ili dnu društvene piramide, nego negdje po sredini, rjeđe na drugim mjestima. Taj oblik podsjeća na zvijezdu, simbol slobode i prolaska kroz naizgled nemoguće zapreke. Stoga ćemo ovaj prilog završiti sa spomenutom asocijacijom na Miróovu „plavu zonu”, reinterpreteriranu u sociološkoj perspektivi nelinearnog vremena. Drugi dio priče moramo ostaviti za daljnju raspravu ili neku drugu priliku ili za druge kolege i kolege kojima se takva ili slična ideja – nazovimo je protu-linearnom sociologijom evolucije – ne čini besmislenom ili beskorisnom.

Zaključak

Linearno vrijeme standardni je termin u izučavanju evolucije u prirodi i ljudskom društvu. Međutim, u izučavanju tih dvaju svjetova razvoja nemoguće je ukloniti kantovsku granicu između postojećih činjenica i njihova nadilaženja, između partikularnosti i univerzalnosti, borbe protiv drugih i zajedničkog djelovanja, najzad između trivijalnosti i moralnosti. Takva je mogućnost ostala zarobljena osvajačkim pohodom linearnog vremena u svrhu jednostranog gomilanja bogatstva u uvjetima nejednakosti i iscrpljivanja prirodnih resursa. U ovom prilogu iznesen je niz kritičkih argumenata o nedostatnosti linearnog vremena u rasponu od kvantne mehanike preko kozmičke antropije do sociologije vremena. Nedostatnost je najdramatičnije izražena o suvremenoj krilatici TINA, koja isključuje mogućnost alternativnog svijeta života i razvoja. Pored toga, razmotrene su dvije teorijske mogućnosti prevladavanja linearne

evolucije. Jedna je Gurvitcheva tipologija društvenih vremena u dijelu koji se odnosi na demokratske potencijale društava 20. stoljeća. Druga je teorijska mogućnost preispitivanje antropijskog principa i preoblikovanje vizije opstanka ljudskog društva u ekumenskoj kozmičkoj perspektivi na osnovi Einsteinove relativnosti i Simmelove spirale kretanja triju vremena. Vizije nelinearnih struktura vremena najjasnije su izražene, međutim, u umjetničkim djelima. U potonjima su i vrijeme i prostor ispreturani, rehabilitirajući pri tom i mitsko, ekstatično vrijeme, kao neophodan kreativni prostor. Zahvaljujući tom prostoru linearni proces doživljava bifurkaciju, poput Plautove tragikomedije koja spaja bogove, kraljeve i robove u istoj igri. Jedan krak drame je konvergentan (prema Gurvitchevoj sociologiji, konvergencija je glavni sastojak statične društvene strukture). On prelazi preko ruba i pada u ponor i taj kraj je tragičan. Drugi krak linearnog procesa izvija se u stranu (*exodos*, u smislu buđenja) i prelazi u svijet komičnog, koji je samo za ljude i nastavlja živjeti neograničeno. Takva vizija („božanske komedije”) ne izgleda ostvarivom na osnovi prijednog puta suvremenog društva zaglavljenog u procesu reciklaže (pre) dugog 19. stoljeća. Za izlazak iz tog začaranog kruga prvorazredan je uvjet uspostava trajnog mira uz još tri (Condorcetova) uvjeta: jednakost, bratstvo i rad čovjeka na sebi.

Daljnja rasprava o primjenjivosti nelinearnog vremena u teoriji društva, međutim, uvjetovana je paradigmatiskom pomakom od geocentrizma i principa antropije prema kozmičkim relacijama ljudskog društva, koje se mogu nazrijeti više u hermeneutičkim, nego analitičkim pristupima društvu.

Literatura

- Adam, Barbara (2014) *Time*. Polity Press.
- Bajraktarević, Anis (2020) Binarizacija vanjskopolitičkog ponašanja. Tko je izgubio Nesvrstane? <https://www.ifimes.org/ba/9936/>
- Bachelard, Gaston (/1950/ 1963). *La dialectique de la durée*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Benjamin, Walter (/1940/ 2015) O pojmu povijesti. *Buka* <https://www.6yka.com/novosti/walter-benjamin-o-pojmu-povijesti>
- Braudel, Fernand (/1949/ 1997) Sredozemlje i Sredozemni svijet u doba Filipa II., I. i II. dio. Zagreb: Antibarbarus.
- Bulgakov, Mihael (/1966/ 2012) *Maestro i Margarita*. Zagreb: Školska knjiga. Prevela Vida Flaker.
- Condorcet, Marquis de Jean-Antoine-Nicolas de Caritat (/1793–1794/ 1970) *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Crossman, Ashley (2020). „Chaos Theory.” *ThoughtCo*, Aug. 27. [thoughtco.com/chaos-theory-3026621](https://www.thoughtco.com/chaos-theory-3026621)
- Dawkins, Richard (/1976/ 2017) *Sebični gen*. Preveo Petar Kružić. Zagreb: Izvori.
- Einstein, Albert (/1949/ 2009) Why Socialism? *Monthly Review* 61 (1) <https://www.monthlyreview.org/2009/05/01/why-socialism/>

- Fracchia, Joseph and Lewontin, Richard C. (1999) Does Culture Evolve? *History and Theory* 38(4): 52–78.
- Fracchia, Joseph and Lewontin, Richard C. (2005) The Price of Metaphor. *History and Theory* 44 (February): 14–29.
- Ginderachter, Maarten Van, Beyen, Marnix (Eds.) (2012) *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Palgrave Macmillan.
- Goethe, Johann W. /1808/ 2006). *Faust*. Preveo Ante Stamać. Zagreb: Školska knjiga
- Grosz, Elizabeth. 2008. Darwin and feminism: Preliminary investigations for a possible alliance. U zborniku: *Material Feminisms*, eds. Stacy Alaimo, and Susan Hekman. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Guastello, Stephen J. (2014) *Chaos, catastrophe, and human affairs: Applications of nonlinear dynamics to work, organizations, and social evolution*. Hove, East Sussex, UK: Psychology Press.
- Gurvitch, Georges (1964) *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht-Holland: D. Reidl Publishing Company.
- Hayes, Peter (2009 [1942]) Introduction to F. Neumann, *The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*. Chicago: Ivan R. Dee; published in association with the United States Holocaust Memorial Museum.
- Helgesson, Stefan (2014) Radicalizing temporal difference: anthropology, postcolonial theory, and literary time. *History & Theory* 53 (4), 545–562.
- Herrera, Carlos Miguel (2016) Droits sociaux et politique chez Georges Gurvitch – <https://www.cairn.info/revue-droit-et-societe-2016-3-page-513.htm>
- Horkheimer, Max, Adorno, Theodor (/1947/ 1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Prevela Nadežda Čaćinović Puhovski. Sarajevo: Veselin Masleša.
https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pvpages/viewPage/?enable_text_edit=Y&page=1&displaySizeSelect=75&pv_page_id=127970&autocomplete_text=
- <https://www.footprintnetwork.org/>
- Ingham, Geoffrey (1998) On the Underdevelopment of the ‘Sociology of Money’. *Acta Sociologica* 41 (1), 3–18.
- Jameson, Fredric (/1991/ 2019) *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma*. Preveo Srđan Dvornik. Zagreb: Arkzin.
- Katunarić, Vjeran (2003) *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Katunarić, Vjeran (2004) Klasifikacija i diskvalifikacija. *Društvena istraživanja* 13 (6), 1197–1203.
- Katunarić, Vjeran (2012) *Putovi modernih društava. Izazov historijske sociologije*. Zagreb – Zadar: Izdanja Antibarbarus, Sveučilište u Zadru.
- Katunarić, Vjeran (2016) Višestruka modernost ili retradicionalizacija hrvatskog društva?, u: Sekulić, Duško (ur.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za pravo i demokraciju Miko Tripalo.
- Katunarić, Vjeran (2017) Ženski paradoks modernizacije. *Revija za sociologiju* 47 (1), 97–112.

- Kiyosaki, Robert T. (2009) *Conspiracy of the Rich: The 8 New Rules of Money*. New York and Boston: Business Plus.
- Laguens, Andrés G. (2014) Unilinear Evolution and Lineal Time: A Critique. In: Smith, Claire (ed.) *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer, New York, NY.
- Lindroos, Kia (1998) *Now-Time/Image-Space. Temporalization of Politics in Walter Benjamin's Philosophy of History and Art*. SoPhi, University of Jyväskylä.
- Mann, Michael (1993) *The Sources of Social Power. Vol. II. The Rise of Classes and Nation-States 1760–1914*. Cambridge University Press.
- Marx, Karl i Engels, Friedrich (/1847/ 2002) *Manifest Komunističke Partije*. <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/index.htm>
- McCormack, Donna Queer Disability, Postcolonial Feminism and the Monsters of Evolution, u: Cecilia Åsberg, Rosi Braidotti (eds.) *A Feminist Companion to the Posthumanities*. Springer International Publishing.
- Neumann, Franz (/1942/ 2009) *The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*. Chicago: Ivan R. Dee; published in association with the United States Holocaust Memorial Museum.
- Nowak, Andrzej, Vallache, Robin R. (2019) Nonlinear societal change: The perspective of dynamical systems. *British Journal of Social Psychology* 58 (1), 105–128.
- Penrose, Roger (2004) *The Road to Reality. A Complete Guide to the Laws of the Universe*. London: Jonathan Cape.
- Polanyi, Karl (/1944/ 1999) *Velika preobrazba – politički i ekonomski izvori našeg vremena*. Preveo Luka Marković. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Preiner, Martina et al. (2020) The Future of Origin of Life Research: Bridging Decades-Old Divisions. *Life* 10(3) <https://www.mdpi.com/2075–1729/10/3/20>
- Runciman, W. G., 1989. *A Treatise to Sociological Theory*. Vol. II. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Runciman, W. G., 2005. Culture Does Evolve. *History and Theory*, 44(1): 1–13.
- Runciman, W. G., 2006. *The Theory of Cultural and Social Selection*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Raju, C. K. (2013) *The Eleven Pictures of Time. The Physics, Philosophy, and Politics of Time Beliefs*. Sage.
- Sahlins, Marshal D. (1970) Evolution. Specific and General, u: Sahlins M. D. and Service, E. R., eds., *Evolution and Culture*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Schore, Allan N. (1997) Early organization of the nonlinear right brain and development of a predisposition to psychiatric disorders. *Development and Psychopathology* 9 (1997), 595–631.
- Simmel, Georg (1890) Rembrandt als Erzieher, *Vossische Zeitung*, 1. Juni 1890, *Sonntagsbeilage* 22, 7–10. (navedeno prema: Lichtblau, Klaus (1991) Ästhetische Konzeptionen im Werk Georg Simmel. *Simmel-Newsletter* 1, 22–35. <https://core.ac.uk/download/pdf/14501468.pdf>

- Simmel, Georg (/1896/ 2001) Sociologijska estetika, u: Georg Simmel, *Kontrapunkti kulture*. Ur. Vjeran Katunarić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Smith, Eric and Harold J. Morowitz (2016) *The Origin and Nature of Life on Earth: The Emergence of the Fourth Geosphere*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spencer, Herbert (1898) *The Principles of Sociology*, vol. 3. <https://oll.libertyfund.org/title/spencer-the-principles-of-sociology-vol-3-1898>
- Supek, Rudi (1989) *Ova jedina Zemlja*. Treće izdanje. Zagreb: Globus.
- Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Basil Blackwell.
- Tomić-Koludrović, Inga (2015). *Pomak prema modernosti: žene u Hrvatskoj u razdoblju „zrele” tranzicije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Totani, Tomonori (2020) Emergence of life in an inflationary universe. *Scientific Reports* 10, Article number: 1671. <https://www.nature.com/articles/s41598-020-58060-0>
- Weiner, Robert I. (2005) *The Long 19th Century: European History from 1789 to 1917*. Chantilly, VA: The Teaching Company.
- White, Tim (2003) Early Hominids--Diversity or Distortion? *Science* 299 (5615), 1994–1997.